

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2003-2004

Büyük Bunalımda Türkiye Ekonomisi (1930-1933)

Seyfettin Gürsel

Önce oldukça şematik biçimde, basitçe 1930 bunalımının ekonomik analizini yapmak istiyorum. 1930'dan 1933 sonuna kadar ekonomideki küçülmenin hangi süreçlerin, hangi iktisadi mekanizmaların bir sonucu olarak yaşandığını ve Türkiye'de de o yıllarda aynı etkenlerin olup olmadığını tam olarak irdeleyebilmek için bir metodolojik analiz gerekli. Türkiye ekonomisinin bu dönemde izlediği çeşitli süreçleri anlamaya çalışacağız: Nasıl oluyor da deflasyon ortamında Türkiye ekonomisi küçülmedi, aksine büyüdü?

İki temel etki söz konusu. Bunlardan birine iktisat terminolojisinde "reel faiz etkisi" diyoruz. Nominal faiz %10 ise, enflasyon da % 5, reel faiz % 5'tir. İşin püf noktası deflasyon, yani fiyat genel seviyesinin düşmesidir. Nominal faize bu kez deflasyon oranını eklemek gerekir. Deflasyon ortamında nominal faiz sıfıra çok yakın olacağı için, reel faiz de aşağı yukarı deflasyon oranı kadardır. Dolayısıyla deflasyon oranı ne kadar yüksek olursa reel faiz oranı da o kadar yüksektir. Basit, ama sonuçları son derece tatsız bir olgu; çünkü reel faiz ne kadar yükselirse yatırımlar düşecek, yatırımların düşmesi ise ekonomide depresif etki yaratacaktır.

Deflasyonun ikinci etkisi "reel borç etkisi" ya da "bilanço etkisi"dir. Çok basit bir tanımlamayla bilanço etkisi, nominal borç bölü fiyat düzeyidir. Fiyat düzeyi düştüğünde nominal borç düzeyi düşmeyecektir; hiçbir sözleşmede deflasyon olursa borcu indirmekten söz edilmez. Dolayısıyla fiyat düzeyi düşüyorsa reel borç yükü artacaktır. Yine basit bir durum, ama etkisi reel faizdeki gibi oldukça tatsız; çünkü bildiğiniz gibi genellikle firmalar borçludur. Bu durumda borç yükleri arttığına göre ilk başta büyük ölçüde yatırımlarını kısacak, kısıtlayacaklardır. Bilançosu daha fazla bozulan bir bölümü de belki iflas edecektir. Bu da ekonomide daraltıcı bir etki yaratacaktır.

Hane halkları da borçlu olabilir; tüketici kredileri kullanıyor olabilirler. Nitekim ABD'de bu yıllar dayanıklı tüketim mallarının gündeme geldiği, üretildiği, kitlesel tüketime yol açtığı bir dönemdi ve o gün de bugün olduğu gibi genellikle tüketici kredisiyle alınan mallardır bunlar. Dolayısıyla, siz kredi borçlusunuz olarak deflasyona yakalandığınızda, hane halkları olarak da reel borç yükünüz artacaktır. Bu durumda doğal olarak tüketiminizi kısarsınız.

Deflasyonun finans kesimi üzerindeki etkilerine, banka iflaslarına da değinmek gerekir. Bilanço etkisi, kredilerin en azından bir bölümünün geri dönmemesine yol açacaktır. Bu açıdan en sorunlu bankaların aktifleri ciddi biçimde zayıflayacak, pasif-aktif dengesi bozulmaya başlayacak ve banka iflasları ortaya çıkacaktır. Ama mesele sadece geri dönmeyen kredilerden ibaret değildir; deflasyonla birlikte ekonomide daralma ortaya çıktığında en duyarlı fiyatlar finansal kâğıtların fiyatlarıdır. Bankaların aktiflerinde sadece krediler yoktur, aynı zamanda birtakım finansal kâğıtlar da bulunur. Bunların fiyatları, bu söylediğimiz ortamda en hızlı düşecek fiyatlardır; dolayısıyla bu açıdan da bilançoları bozulacaktır. Böyle bir ortamda banka iflaslarının çok yüksek miktarda olması son derece doğaldır.

Bu gidişatı nispeten merkez bankası durdurabilir, ama merkez bankası açısından da çok ciddi bir sorun vardır: Hangi bankanın iflas ettiği, hangisinin etmediğini iyi ayırt etmesi gerekir, iflas etmiş olanın iflas etmesine izin vermesi, iflas etmeyeni ise desteklemesi için. Bu zor bir ayrımdır.

Deflasyonun Pigou etkisi diye bilinen bir yönü de vardır; burada reel para arzı dediğimiz kavramı gündeme getirmemiz gerekir. Fiyatlar düşüyorsa, deflasyonda olduğumuza göre, reel paranın miktarının artması gerekir. Fiyatlar bir yıl içinde % 10 düşerse cebimizdeki 100 liranın satın alma gücü de yüzde 10 artar. Tabii bu arada cebinizdeki para azalmadıysa. Satın alma gücü arttığına göre, talebi destekleyen bir etkiden söz ediyoruz.

Banka iflasları para arzını, tedavüldeki para miktarını ve mevduatları küçültücü bir etki yaratır. İflas eden bankadaki mevduat buharlaşır. Demek ki para arzı düşmekte, bir yandan deflasyon yaşanmaktadır. Hangisi daha hızlıysa ona göre reel para arzı artacak veya artmayacak, hatta belki düşecektir. Örneğin ABD'de banka iflasları o kadar şiddetli yaşandı ki, reel para arzında da gerilemeler oldu. Krizden çıkış son derece zor bir hal aldı. Ekonominin kendi kendine krizden çıkması mümkün olamadı. 1933 ilkbaharından itibaren New Deal olarak bilinen Başkan Roosevelt'in müdahale politikaları gündeme geldi.

Türkiye ekonomisinde 1930-33 döneminde deflasyon gerçekleşirken, buna karşılık büyüme de yaşandı. Büyüme dinamiğini mikroskop altına alıp, anlattığımız etkilerin var olup olmadığını, var idiyse neden ABD'deki biçimde etkili olmadığını incelemek gerekiyor. Diğer ilginç bir konu da deflasyonun gelir dağılımını nasıl etkilediği ve bu etkilemenin toplumsal refah açısından nasıl sonuçlar verdiği. Sonuçta bu dönemi başarılı bir dönem olarak mı değerlendirip bugüne taşımamız, yoksa bu dönem bundan sonraki dönemlerin etkileneyeceği, bana sorarsanız birtakım tartışmalı girişimlerin olduğu bir dönem miydi?

Türkiye'de yaşanan deflasyon ülke ekonomisinin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir deflasyon değildi. Tamamen, 1930'da başta Amerika ekonomisi olmak üzere büyük ekonomilerde ortaya çıkan deflasyonun Türkiye ekonomisine ithal edilmesiydi. Dört yıl boyunca Türkiye'de fiyat genel seviyesi aşağı yukarı % 50 düştü. Yani 1930'da ortalama 100 lira olan bir malın fiyatı 1933'te 50 liraydı. Bu bize çok şiddetli bir deflasyonun olduğunu gösterir. Bu deflasyonda büyük şok ilk yıl yaşandı. Bir yıl içinde fiyatlar aşağı yukarı % 25 geriledi. Düşüşün şiddeti giderek azaldı, ama her yıl fiyatların düşme yüzdesi % 10'un altında değildi. Sonuçta toplamda fiyat genel seviyesi yarı yarıya azaldı.

Tarımda deflasyon çok daha şiddetli yaşandı; yani tarım ürünlerinin fiyatları, özellikle de tahılda ortalama düşüşün üzerinde seyretti. Tahıl fiyatları aşağı yukarı % 70 düştü; tütün, pamuk, incir gibi diğer tarım ürünlerinde ise düşüş ortalama % 30-50'lerde seyretti. Sanayi ürünlerinde de düşüş yaşandı, ama bu ölçüde değil: Düşüş ortalama % 40 oldu. Sanayi mallarının fiyatı tarım ürünlerine kıyasla daha az düştüğüne göre, demek ki nispi olarak sanayi mallarının fiyatları daha yüksek kaldı.

1929 yılında 1 kg şeker alabilmek için 3,2 kg buğday gerekiyordu. 1931 yılında bu rakam 7,76'ya çıkmıştı; yani şeker buğdaya kıyasla iki katından daha pahalı hale gelmişti. Yine 1929'da 1 metre pazen almak için 2,5 kg buğday gerekiyorken, 1931'de aşağı yukarı 7 kg gerekliydi. Bunlar çok ciddi nispi fiyat farklarıdır ve çiftçinin satın alma gücünü ciddi biçimde etkilemiştir.

Gayri safi milli hasıla 1932 dışında hep pozitif oldu, yani ekonomi büyüdü. 1932 yılı hariç. Tarım o zaman ekonominin yarısını oluşturuyordu ve önemli ölçüde iklim koşullarına bağlıydı. 1932 iklim açısından kötü bir yıl oldu. 1932'de GSMH'nin % 10 küçülmesinin nedeni de tarımın aşağı yukarı % 30 küçülmesidir.

Bunların dışında deflasyonun tarım üretimini hiçbir şekilde etkilemediğini görüyoruz; yani 1930-1933'te tarım ürünlerinin fiyatları düşüyor, ama buna karşılık tarım üretimi artabiliyordu. Hâkim olan, kapitalist üretim tarzı değildi, (bugün bile tartışılabilir) küçük üretici hâkimdi piyasaya. Böyle bir üretimde fiyatlar düştüğü vakit reaksiyon üretimi kısmak olmadı; aksine daha çok çalışıp kaybettikleri geliri telafi etmeye çalıştılar. Nüfusun az, toprağın çok olması da belli bir esneklik sağlıyordu.

Bizim asıl paradoksumuz tarımla değil, sanayideki büyümeyle ilgilidir. Sanayinin dört yıl boyunca pozitif büyüme gösterdiğini, üstelik yüksek bir büyüme gösterdiğini biliyoruz. DİE'nin yaptığı tahminlere göre yıllık büyüme % 10'un üzerindeydi. (Daha sonra bu veri eleştirildi, yeni tahminler, oranın daha düşük olduğu yönündeydi, ama % 6'dan daha az değildir.) Gelişmiş ülkelerde üretim düşerken sanayi de aşağı yukarı %30 küçülecek, işsizlik de Amerika'da ve Almanya'da % 25'lere çıkacaktır.

Buna karşılık Türkiye'de sanayide müthiş bir büyüme gerçekleşir. Bu büyümede devletçiliğin de rolü olmamıştır. Bu bir zamanlama meselesidir. Türkiye'de devletin KİT'leri kurmaya başlaması 1934'e dayanır; dolayısıyla bunun etkisi de 1937-1938'den önce ortaya çıkmaz. Bu dönemdeki sanayi büyümesinin tümü özel sektöre gerçekleştirilmiştir. Bu büyümede çok çarpıcı rakamlar söz konusudur. Örneğin şeker üretimi 8 kat, yünlülük dokuma ve pamuklu dokuma 4 kat artmıştır. Bunlar ortalama müthiş yukarı çeken, çarpıcı üretim artışlarıdır.

Reel faizler aşırı yükselmişti. Osmanlı Bankası arşivlerine baktığımızda, nominal faiz oranının bu dönemde % 8-9 olduğunu görüyoruz. Interbank'ta bu oran % 10-6. Bankaların o zaman para alışverişinde kendi aralarında uyguladıkları faiz bu düzeyde. Merkez Bankası'nın faiz oranı % 8; Ziraat Bankası ise % 12'lerden başlıyor. Tarım fiyatları düştüğü için çiftçinin perişan durumda olduğu, ana parayı ödeyecek durumda olmadığı bu dönemde banka % 12 faiz istiyor; 1930 yılında reel faizler deflasyonla birlikte % 20-30'u buluyor. Bu, dehşet bir reel faiz etkisi demek. Beklendiği gibi, 1930 öncesindeki döneme göre yatırımlar düşüyor; ancak hâlâ ciddi miktarda yatırım yapılıyor. Bu durum da ancak yatırımlardan beklenen karlılığın çok yüksek olması ile açıklanabilir.

Sanayi çoğunlukla küçük ölçekliydi, büyük yatırımlar gerektirmiyordu ve bunlar hemen hemen % 100'ü özkaynaklardan sağlanıyordu; çünkü bankalarda yatırım kredisi diye bir şey yoktu, ticari kredi veriliyordu. Dolayısıyla bilanço etkisi söz konusu değildi, yatırım için borçlanılmamış, işletme kredisi için borçlanılmıştı. Sonuç olarak 1930'larda sanayide çok yüksek bir kârlılık olduğunu kabul etmeliyiz.

Hanelere gelince... Tarımda, çiftçinin muazzam bir borç yükü altında kalması gibi bir etki söz konusudur. Bu da köylünün talebini kısıtıcı bir etki yapar, ama köylünün talebi zaten yerel toplam talebin içinde çok büyük bir paya sahip değildi. Her ne kadar nüfusun % 80'i çiftçi de olsa bunun önemli bir bölümü geçimlik ekonomi, kapalı ekonomi üzerinden üretim yapmaktaydı. Sadece Ege'de, güneyde, özellikle ihracata yönelik ürünlerde ihtisaslaşmış çiftçiler etkilendiler. Orada mutlaka borç yüküyle talepte bir kısılma ortaya çıkmış, dolayısıyla bir başka kaynaktan bir talep artışı olmuş olması gerek. Bir taraftan talep kısıyor, büyüme var; demek ki başka bir tarafta ciddi bir talep artışı gündemde.

Bunalımda geri dönmeyen kredi sorunu tarımda ve ticarete yaşanmıştır. 1920'ler pek çok sayıda milli bankanın, yerel bankanın kurulduğu yıllardır. Ticaretin nispeten yoğun olduğu kasabalarda, genellikle tek şubeli yerel bankalar kurulmuştur. Özellikle ticarete ve tarımla ilgili ticarete ciddi bir çok yaşandığı için, bu bankaların önemli bir bölümü 1930'lu yıllarda batar. Demek ki banka iflaslarından söz etmek mümkün. Ama banka iflaslarının Amerikan ekonomisinde olduğu gibi para arzını ciddi biçimde kısıtıcı bir etkisi olmadı, çok küçük bankalardı bunlar.

Dolaşımdaki para 1929'da 165 milyonken, küçük dalgalanmalarla 1933'e geldiğinde 153 milyon olarak gerçekleşti. Bu paraya vadeli vadesiz mevduatı da eklediğiniz zaman, 1929'da 379 milyon olur; biraz artıp biraz eksilir ve 1933'e geldiğinde 343 milyondur. Net bir şekilde görülüyor ki, nominal para arzında ciddi bir gerileme olmamıştır. Fiyat genel seviyesi yarı yarıya düştüğüne göre, reel para arzı çok ciddi biçimde artmıştır. Nitekim 1929'u 100 alırsak reel para arzı 1933'te 180'e çıkmıştır. Cebinde nakdi olan, bankada mevduatı olanlar, 1933'lü yıllarda nakit servetinde muazzam bir reel artış görmüştür. Bu da talebi ciddi biçimde canlı tutacak bir etki yaratacaktır.

Kimler olabilir bunlar? Köylü büyük ölçüde parasal ekonominin dışındaydı. Bir de üstelik 1930-33'te ürünlerinin fiyatı % 50-70 düşmüş, buna karşılık üretim çok fazla artmamıştı. Dolayısıyla köylüde olamazdı bu para, büyük çiftçide dahi olamazdı.

Büyük kârlar sanayide olduğuna göre, sanayide, kısmen tüccarlar ve ayrıca her ay nakit maaş alan memurlar sahip olacaktı bu paraya. Memurlar açısından 1930-33 dönemi bir altın çağdır. Neden sanayi kesimi bu kadar yüksek kârlılığa sahip olabilirdi o yıllarda? Çünkü 1929 Ekim'inde vahşi bir korumacılık adım adım gündeme geldi ve uygulamaya başladı. Üç araç vardı ve bunlar sonuna kadar kullanıldı. İthalat vergileri iki kat arttı. Bu yeterli olamazdı. Aynı zamanda kotalar, kısıtlamalar başladı. Bu da yeterli olmadı, bazı malların ithalatı tümüyle yasaklandı. Bu kararın bunalımla da ilgisi yoktu. Bu korumacılık kararı ideolojik olarak çok geriye gidiyordu. Fiilen 1929 Haziran'ında, henüz deflasyon yokken Âli İktisat Meclisi bu kararları almıştı. Korumacılık da fiilen Ekim 1929'da başladı.

Deflasyonun gelir dağılımı ve toplumsal refah düzeyi üzerindeki etkisinden söz ettiğimizde, moda deyimıyla bir "kaybedenler" ve "kazananlar" durumu yaşandı tabii ki. Kimlerin kaybettiğinden söz ettik, özellikle köylüydü kaybeden kesim. Nominal gelirleri ciddi biçimde düştü, tahmin edileceği gibi muazzam bir yoksulluk, içe kapanma yaşandı. En çok Orta Anadolu'yu etkiledi bu durum, çünkü tahıl üretiminde pazar en açık bölgemiz Orta Anadolu'ydu. Ege de başta çok etkilendi, ama sonra toparladı. Doğu ve Güneydoğu zaten pazara çok fazla açılmadığı, içe kapalı olduğu için o bölgelerde deflasyon fazla etkili olmadı.

Sonuçta kaybedenler çok büyük ölçüde tarım ve tarıma bağılı taşralı tüccar kesimiydi. Kazanan kesim ise sanayicilerdi. Yapılan araştırmalarda, bunların önemli bir bölümünün tüccar kökenli olduğunu görüyoruz.

Tüketimini ve talebini arttırabilen çok önemli bir sosyal sınıf da memur kesimi oldu. Ortalama bir memur, vasıflı bir işçinin iki katından fazla ücrete sahipti. Bu arada bir fabrikatörün veya bir bürokratin yıllık kazancı çok daha fazlaydı. (Burada önemli bir sosyolojik olay da söz konusudur, olay sadece iktisattan ibaret değildir.)

Özel kesim çalışanlarının ise en kötü ihtimalle durumlarının değişmediğini söyleyebiliriz. Büyük olasılıkla işçilerin satın alma gücünde bir miktar artış dolayısıyla bu kesimde bir miktar refah artışı, yaşam standardı artışı oldu. Kentlerde ciddi bir zenginleşme söz konusuydu. Ama eskiden tüketilen ithal mallar yerine yerli mallar tüketiliyordu.

Toplumsal refah açısından bakıldığında, bir tarafta ciddi bir zenginleşme yaşanırken, diğer tarafta bir yoksullaşma söz konusuydu. Bu durum metodolojik olarak da iktisat kuramının tartışmalı konularından biridir, Genel bir değerlendirme yapabilmek için bir toplumsal refah fonksiyonunun olması gerekir. Böyle bir araca sahip değiliz. Ama sonuç olarak, toplumun % 80'inde bir yoksullaşma yaşandığı için, diğer kesim üzerinden genel olarak bir toplumsal refahın yaşandığından söz edemeyiz. Diğer yandan, bir ideolojinin uzantısı olarak, (yerli malı, yurdun malı!) kalitesi düşük yerli malların, ithal malları ikame etmesi beklentisi vardır ki, bu da bir toplumsal refahtan söz edilmesini engeller; en azından tartışmaya açık bu konudur.